

<http://www.diva-portal.org>

This is the published version of a chapter published in *Konsten en värdeskapande faktor i vårdmiljö: En seminarierapport från Konstenheten i Västra Götalandsregionen 2017*.

Citation for the original published chapter:

Hjertström Lappalainen, J. (2018)

Konstens roll i vårdarbetet ur ett existentiellt perspektiv

In: Ann Magnusson (ed.), *Konsten en värdeskapande faktor i vårdmiljö: En seminarierapport från Konstenheten i Västra Götalandsregionen 2017* (pp. 7-14).

Göteborg: Västra Götalandregionen

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sh:diva-37177>

Konstens roll i vårdarbetet ur ett existensfilosofiskt perspektiv

av Jonna Hjertström Lappalainen

I den här föreläsningen tänkte jag tala om konst och miljöer i Äldrevården och hur dessa kan betraktas utifrån ett existensfilosofiskt perspektiv. Jag är följeforskare till konstprojektet Medvaro på Stockholms sjukhem som har ett antal vårdavdelningar med betoning på just vård av äldre. Min bakgrund är att jag är filosof och arbetar på Centrum för praktisk kunskap. Det är ett forskningscenter vid Södertörns högskola som främst ägnar sig åt att studera praktisk kunskap hos yrkesverksamma inom mellanmännsliga yrken. Min ingång i projektet Medvaro är existentiell, jag är framför allt intresserad av vad som händer om man tittar på förekomsten av konst i vårdmiljöer ur ett existentiellt perspektiv.

Att tala om konst i vårdmiljöer innebär att tala om konst i vitt skilda sammanhang. Vårdmiljöer skiljer sig åt lika mycket som det mänskliga livet. Hur ska man tänka när man placerar in konst i väntrummet på en

vårdcentral, i ett provtagningsrum, i entrén till ett barnsjukhus, i dagrummet på ett äldreboende eller på en psykiatrisk vårdavdelning? Det går naturligtvis inte att tänka på samma sätt. Det handlar om vitt skilda miljöer. Skillnaden mellan väntrummet till ett barnsjukhus och en psykiatrisk akutmotagning är minst lika stor som skillnaden mellan ett bankkontor och en förskola. I de diskussioner som förs om konstens betydelse och värde i vårdmiljöer tappas dessa skillnader ofta bort. När konstens roll diskuteras i relation till vårdmiljöer utan att man beaktar de fundamentalt olika funktioner dessa olika institutioner har, och de fundamentalt olika behov de ska möta, landar diskussionen ofta i att det viktigaste är att konsten inte får vara stötande.

Förutom att de olika vårdområdena skiljer sig åt, finns det inom ett och samma område mängder av olika miljöer kopplade till olika funktioner. Inom Äldrevården

finns det naturligtvis olika former av vård med olika karaktär och olika behov. Dessutom finns det inom en viss vårdform även olika miljöer, dagrum, väntrum, korridorer, kök och entréer. Varje egen miljö ställer sina egna frågor och lyfter fram olika behov. Det jag sagt hittills är i en mening självklart, jag vill ändå börja med det för att betona att frågan om konst i vårdmiljöer är en fråga som i en mening tränger ihop en hel rad av livets oändliga skiftningar och betydelse i en enda fråga som redan från början är svårt att ge ett vettigt enhetligt svar. Att betrakta frågan om konstens roll utifrån ett existentiellt perspektiv innebär just att ta fasta på dessa skilda situationer och behov, alltså titta på människans möte med konsten i en faktisk situation.

Låt mig börja med att säga något om åldrandet. Den franska filosofen Simone de Beauvoir är en av dem som talat om åldrandet ut ett existensfilosofiskt perspektiv. Beauvoir är mest känd för sin bok *Det andra könet*, vilken väckte en enorm uppmärksamhet när den kom 1949. På 70-talet skrev hon boken *Ålderdomen*. Även om denna bok inte väckte lika häftiga reaktioner och inte heller har varit lika inflytelserik, kom också den att bli ganska omdiskuterad. En anledning till detta är att Beauvoir skriver om ålderdomen och åldrande på ett ocensurerat, direkt och faktiskt ganska brutalt sätt. Hon skildrar de gamlas misär i 1970-talets Paris utan några

som helst förskönande omskrivningar, om de gamlas alkoholism och osedliga beteende som de visar upp på Paris gator. Hon fördjuvar sig också i de gamlas dåliga sidor som dåligt lynne, småsinthet, snålhet och feghet på ett sätt som går stick i stäv med den bild som vi är vana vid att se i informationsbroschyrer och pensionsparfoldrar, nämligen bilden av den värdiga, vithåriga gamla människan som tittar på livet med vis blick. Samtidigt som Beauvoir målar upp ålderdomen från dess minst tilltalande sidor talar hon också med samma direktitet och brutalitet om det franska samhällets oförmåga att ta hand om sina gamla, om hur människor överges och utelämnas till fattigdom och meningslöshet.

Boken kan förstås som ett politiskt inlägg i en historisk situation där människor i västvärlden har kommit att leva allt längre och följaktligen också blivit allt fler. Men boken är också ett försök att förstå och skildra vad ålderdom är. Att människan åldras är naturligtvis ett biologiskt faktum, men den är inte bara detta. Ålderdom är också något som bestäms kulturellt, historiskt och socialt. Och det som Beauvoir framförallt undersöker är åldrandet som en existentiell situation: vad det innebär att konfronteras med att vara gammal, och hur det påverkar förhållnings-sättet till livet. Vad innebär det att titta på livet ur ett ansikte som omgivningen uppfattar som gammalt, att titta på livet när de fysiska krafterna tryter, när drömmarna har

blivit färre eller helt försvunnit, när insikten om vad man kan hinna med eller kan göra i livet är betydligt mer begränsat än vad det var fyrtio år tidigare? Helt enkelt vad åldrandet betyder förstått som en existentiell situation.

En av de saker som hon säger om ålderdomen är att den kommer utifrån. Detta kan låta märkligt, åldrandet tänker vi oss snarare som något som kommer inifrån som kroppens långsamma oundvikliga nedbrytning i varje människa. Beauvoir förklarar detta genom att säga att en människa är sina projekt. En människa skapar sina livsprojekt och genom dessa visar hon vem hon är. Om jag vill bli sjuksköterska, hjälparbetare, politiker, börsmäklare så är detta projekt. Och det är genom min strävan att realisera projektet, genom mina eventuella misslyckanden eller framgångar, som jag visar vem jag är. I mina projekt och strävanden uttrycker jag även min moral och min syn på meningens med livet. Det är inte bara yrkesbanan som förstås som ett projekt; också kärleksliv, familjebildning, intressen, fritidssysselsättningar, olika sätt att gripa och förverkliga och söka möjligheter är projekt. I denna mening av projekt är det klart att ålderdomen inte är ett projekt. Den är tvärtom något som drabbar mig, som kommer utifrån. Hon hämtar ett exempel från sitt eget liv när hon helt oväntat fick höra någon omtala hennes som en gammal gumma. Ett annat

sätt att drabbas av åldrandet är att träffa på en vän för första gången på många år och slås av hur gammal hon är, eller se en bild av sig själv från en oväntad vinkel. Det hon vill komma åt att insikten om den egna ålderdomen kommer genom en annan människas blick. Åldring är framför allt något vi är inför andra. Och det jag är för andra är inte samma sak som jag själv upplever.

Beauvoir skriver också att insikten om mitt åldrande fungerar som något som begränsar mig. Att drabbas av insikten att omgivningen uppfattar mig som gammal är att inse att jag definieras på ett visst sätt. Så även om jag själv inte upplever mig som gammal drabbar jag av den begränsande bild andra har av mig. Den människa som drabbas av ålderdomen vet vilka föreställningar som förknippas med bilden, men vill inte koppla dem till sig själv, vill inte själv se sig som bestämd av dessa begränsningar. Detta är att slungas in i en ny situation i livet.

Även om Beauvoir lyfter fram den andres blick som väsentlig för förståelsen av det egna åldrandet förnekar hon inte de kroppsliga aspekterna. Åldrande innebär naturligtvis också ofta en fysisk förvandling med trötthet, svaghet, minskad livshunger och avtynande sexualitet. Och när människan drabbas av detta påverkar ju även detta hennes förhållningssätt till livet. Den fysiska svagheten blir också en väsentlig bestämmande faktor i det åldrande livet, men den

är just bara en av flera faktorer och ibland inträffar den ganska sent i livet. I sin bok visar hon fram hur människor kan behålla både livshunger, arbetslust och sexlust långt upp i åldrarna. Detta gör dock inte dessa människor unga i andras ögon. Tvärtom kan det i takt med utseendets förändring bli allt svårare för omgivningen att tolerera till exempel livshunger och sexuellt begär hos gamla människor.

En annan faktor som ofta tas upp som kännetecknande för ålderdomen är närheten till döden. I en mening är det självklart att döden tar en allt större plats i en gammal människas liv; döden kryper närmare, vänner dör, det förflutna börjar bli långt och åldern tar ut sin rätt i den kroppsliga nedbrytningen. Beauvoir menar dock att det är fel att lägga för mycket fokus på döden i förståelsen av den gamlas livssituation. Det är främst genom relationen till livet som vi kan förstå åldrandet. Det som händer i den åldrande människan är att livet blir allt mindre uthärdligt. Ålderdom handlar inte om dödsmedvetande utan om i vilken mån en människa vill överleva.

Låt mig ta upp några av de punkter som Beauvoir menar påverkar viljan att överleva:

– Viljan att leva påverkas av kroppsliga krämpor, ohälsa och lidande. Hur mycket kroppsligt lidande kan jag bära och fortfarande vilja leva?

– Viljan att leva påverkas också av att mista nära och kära. Människor som vill leva länge

måste också lära sig leva utan de människor man älskar. Frågan är hur mycket jag tycker om livet om de som jag vill eller ville dela det med inte längre finns kvar,

– Den påverkas också av att världen förändras. Den gamla människan kanske inte längre känner igen sig i världen. Den värld som jag lever i kanske inte längre upplevs som min. Ett uttryck som tydligt visar detta är uttrycket ”på min tid”. Detta visar att världen tillhör ungdomen. Beauvoir skriver också att det som hotar med livets slut är att förlora världen. Att bli gammal är också att redan börja förlora vissa delar av denna värld, vänner, barndomens platser, nöjen osv. Om världen förändras för mycket kanske jag inte vill leva i den längre.

– Viljan att leva påverkas också av vilka möjligheter och projekt en människa har. För många människor innebär ålderdomen också att alla projekt ligger bakom en, det finns inte längre något att fullfölja och inte längre några möjligheter som lockar.

För Beauvoir är det alltså inte döden som är det mest hotfulla utan meningslösheten. Jag skulle vilja belysa detta genom ett eget exempel från när jag, för många år sedan, som tjugofemåring, arbetade på ett äldreboende. Jag upplevde det som ett bra ställe, litet med trevlig och engagerad personal, som dessutom hade betydligt mer tid och frihet till att utföra sitt arbete än vad fallet är i dagens slimmade vårdapparat. Under ett av mina arbetspass kom en kvinna som skulle

flytta in för att inspektera boendet och sitt blivande rum. När jag visade henne rummet tittade hon sig uppmärksamt omkring och gick sedan fram till fönstret och tittade på utsikten. När hon stod där och tittade insåg jag att hon stod och tittade på sitt livs sista utsikt. När jag insåg att det var vad hon gjorde formade detta min egen blick. Jag såg rummets litenhet, utsiktens dystert och livets torftighet. Ung som jag var blev jag mycket påverkad av detta och ville på något sätt trösta kvinnan, säga något uppmuntrande, men lyckades inte. När jag sedan visade henne och hennes anhöriga runt på boendet slog miljön emot mig på ett helt nytt sätt. Den oundvikliga korridoren såg ut som en fångelsekorridor, dagrummets möbler i ljusa färger, blommor, dekorativa kuddar och dukar, tavlorna som föreställde blommor, stilleben och ljusa vardagliga situationer med företrädesvis historiska eller retro-motiv såg alla helt plötsligt ut att signalera ålderdom och leda. Det tycktes mig plötsligt som alla tavlor, alla prydnadssaker och hela inredningen skrek ut livets meningslöshet. När jag gick runt och visade upp platsen led jag av att inte kunna säga något, jag skämdes för inredningen som verkligen gnuggade in att det här var ett hem för gamla. Det enda jag lyckades få ur mig var olika sakliga redogörelser om vad som fanns och vad de olika sakerna var. Jag kunde dock inte säga någonting som kunde dämpa hennes smärta. Jag vill också säga att hon var mycket bättre på

att hantera smärtan än jag. Hon ställde frågor och skämtade med mig medan jag bara upplevde denna oändliga meningslöshet.

Jag har aldrig tidigare och inte heller senare upplevt en miljö som så starkt skrek ut sin egen meningslöshet. Det handlar naturligtvis om att jag påverkades av hennes situation och sorg. Jag tror inte heller att någon miljö egentligen kan dämpa en sådan existentiell smärta. Det som dock blev tydligt för mig var hur äldreboendets miljö fungerade. För det första var miljön utformad som att den skulle likna en äldre människas hem: föremål och möbler var till stor del antingen gamla eller utformade efter äldre modeller. Även tavlor och prydnadsföremål som porslinsfigurer och dukar ledde tankarna till äldre människor. När jag gick där med kvinnan så såg jag hur hela inredningen talade om för henne att nu ska du flytta till ett hem för gamla. Det var som om miljön sade till henne: från och med nu är du främst gammal. Det var en miljö som var utformad som den andres begränsande blick i Beauvoirs mening.

Det som jag upplevde som ännu mer plågsamt var att jag upplevde att de ljusa färgerna, de intetsägande dekorativa bilderna, kuddarna och bordsdukarna skapade en bild av något tillrättalagt och lugnande, som om de ville säga att här finns det inget lidande, här finns bara en doft av nyskördade äpplen och kanelbullar. Och detta tillrättalagande kom att stärka meningslösheten. Det

var som att boendets möbler och inredning signalerade till henne att vi inte ville befatta oss med hennes sorg eller hennes eventuella ångest. Att hennes smärta eller lidande inte skulle uppmärksammas eller få finnas. Miljön såg ut som den var utformad för att dölja lidandet och smärtan. I det ögonblicket slog det mig hur nära det tillrättalagda och det meningslösa är i en existentiell mening. Det som då blev klart för mig var att en tillrättalagd miljö kan vara utestängande och i viss mån nästan aggressiv.

Det som jag där och då inte klarade av, men som jag senare i min akademiska karriär sett annan vårdpersonal göra, var att våga möta kvinnan i min egen oförmåga att trösta henne. Jag borde ha låtit henne sörja istället för att uppehålla mig vid min egen oförmåga. Det jag talar om är det svåra i att låta en annan människa få vara i sin smärta och sorg. Mitt akademiska arbete med yrkesverksamma från äldreomsorgen har lärt mig att många av de som arbetar inom äldreomsorgen besitter en förmåga att kunna hjälpa och samtala med människor som lider eller känner skräck och meningslöshet. De har en förmåga att stanna kvar och möta människor i smärta och lidande. Låt mig ta ännu ett exempel. Vid ett tillfälle var jag på en palliativ avdelning och talade med en mycket sjuk kvinna, hon hade precis fått informationen om att hon hade högst ett par veckor kvar att leva men nog inte riktigt tagit in den. Hon var uppkopplad till en mas-

sa slangar och apparater som störde henne. Framför allt var hon störd av en slang inkopplad i buken som ledde ut någon brun sörjig vätska som jag tror var galla. Hon vände sig till en man i personalen och frågade när den där slangen skulle kopplas bort. Han svarade då henne att den inte skulle tas bort. Kvinnan frågade då uppretat om det var meningen att hon skulle ha den där avskyvärda slangen ända till sin död. Mannen tittade då på henne och svarade att hon måste det. Då såg hon förtvivlad ut och sa: ”Men så kan jag väl inte ha det, så kan jag ju inte leva!” Mannen svarade ingenting. Istället satte han sig försiktigt ner på sängkanten och bara satt där. Han hade ingenting att säga till tröst, men i den oförmågan visade han sin professionella styrka, han satte sig ner och visade att han erbjöd sig att sitta där med henne i den tröstlösa smärtan. Jag som stod bredvid önskade mest få komma därifrån. Det som mannen uppvisade är en professionell kunskap, en förmåga att uthärda svaghet, att stanna i ett möte där det inte finns något tröstande att säga. Det som han också visade kvinnan genom sitt agerande var att han, trots att han inte kunde ge henne hälsa, trots att han, i Beauvoirs mening, inte heller kunde ge henne några livsprojekt, valde han att sitta där och erbjuda sig att dela hennes ångest. Genom att sitta där bredvid henne i smärtan visade han henne att hon fortfarande hade en plats i världen. Världen var i en mening fortfarande hennes.

Det var det jag inte förmodade ge kvinnan i exemplet ovan, jag hade ingenting att säga som tröst och jag tolkade min ordlöshet som en professionell inkompetens. Därför gick jag likt en papegoja och talade om praktiska saker. I detta tomma prat såg jag hur min oförmåga och miljön fungerade på samma sätt. Tillsammans förmedlade vi till kvinnan att för hennes sorg och ångest fanns det ingen plats. Jag tror knappast att miljön skulle ha hjälpt mig men jag tror att den hade kunnat förmedla något annat till kvinnan. Den hade kunnat göra något annat än att förmedla meningslöshet.

Om man ger Beauvoir rätt i att meningslösheten kan vara mer hotande än döden i den gamlas vardag ser man att det inte är den potentiellt stötande konsten som främst bör undvikas. Istället är det den dekorativa och tillrättalagda miljön. Jag tänker att detta borde vara ett framträdande drag när man iscensätter miljöer och köper in konst i vårdmiljöer. Och detta, som jag tror måste vara en grundprincip inom Äldrevården, tror jag inte kan vara en ledstjärna när man planerar till exempel väntrum till akutavdelningar eller psykiatrisk vård.

Avslutningsvis vill jag säga något om min följeforskning i projektet Medvaro. Jag har följt med Nationalmuseums konstpedagoger i deras arbete på Stockholms sjukhem. Nationalmuseum har dels samtal kring konstverk i sjukhusets offentliga utrymmen, dels samtal kring konstverk som hänger på

de enskilda avdelningarna. Inom ramarna för Medvaro pågår även en aktivitet som heter Konstgöra där en konstpedagog inbjuder till ett samtal om ett visst konstverk följt av att deltagarna själva ägnar sig åt någon form av konstgörande.

Samtalen kring konstverken varierade. Vissa samtal kom att fokusera på tekniker och historik, många av deltagarna verkade intresserade av det. Andra samtal kom att fokusera på motiven eller konstnären. Ibland uppstod oenighet bland deltagarna. Till exempel uppkom vid ett tillfälle en diskussion om huruvida kvinnan på motivet framstod som utsliten och nedtyngd av arbete eller kanske snarare poserande i sin viktighet som matrona. En av deltagarna uttryckte efteråt stor entusiasm över diskussionen och sa att det var den typen av samtal som hon kunde sakna. Vid ett annat tillfälle, då även vårdpersonalen deltog aktivt, utbröt en stor diskussion kring ett motiv med två fåglar, en vuxen fågel och en unge. Vissa av deltagarna hävdade bestämt att fågelungen rörde sig bort från den vuxna fågeln medan andra hävdade att den var på väg in under den vuxna fågelns vinge. Båda dessa diskussioner blev ganska livliga. Även samtalen under aktiviteten Konstgöra kunde ta oväntade vändningar. De präglades av, som en sjuksköterska sa till mig, att de boende slutade vara patienter.

Jag tror att både diskussionernas livlighet och omfördelningen av roller är väsentliga

aspekter. Att vara boende på ett äldreboende är att ständigt vara mer eller mindre patient. Och att vara patient är att konstant påminnas om sin trötthet och sitt beroende. I denna mening tror jag konsten kan skapa rum för möten och samtal som öppnar upp och ruckar på invanda rutiner och mönster där meningslösheten lätt får fäste. Det är också intressant att samtalen kom in på svåra existentiella teman på ett sätt som fortfarande behöll en viss offentlig karaktär. Deltagarna kan, utan att återigen vara fastlåsta i patientens roll som behövande och lidande, tala om lidande, längtan, maktspel och hyckleri utan att utelämna sig själva. Det som Medvaros aktiviteter gjorde var att öppna upp för meningsfulla samtal.

Det som framträder när jag deltar i Medvaros olika sätt att lyfta upp konsten för boende, patienter och personal är att människor uppskattar att den introduceras, uppmärksammas och kritiserar. Det som diskuteras är mening, skönhet, fulhet, material, tekniker, intentioner och livsfrågor. Det framgår också att det mest diskreta och dekorativa verk kan uppfattas som både meningsfullt, meningslöst, tilltalande eller stötande när det behandlas som konst. Men det framgår också att de verk som i samtalen och aktiviteterna verkar ge mest är de verk som på något sätt får oss att tänka eller reagera.

I den meningen tror jag också att vi ska våga utsätta äldre patienter för konst som

utmanar. Äldre människor bör inte betraktas som duvungar som inte får uppröras eller provoceras. Om de ska skonas från någonting är det ytterligare påminnelser om livets meningslöshet. Det lärde jag mig som 25-åring av den gamla inflyttande damen. Hon fick mig att se hur det tillrättalagda pyntandet och dekoreringarna ligger farligt nära det meningslösa. Mötet med henne fick mig också att inse att en alltför ombonad och dekorativt tillrättalagd miljö kan uppfattas som en markering om att patientens eller den boendes svarta tankar eller sorg över livets förlorade mening inte är tillåtna.